

A szenvedés értelme II.

Lear király

Talán nem tévedünk, ha a címszereplő mellett Edgart a *Lear király* második főalakjának tartjuk: azzá teszi a cselekményben, főként a végső kibontakozásban betöltött szerepe, leginkább azonban súlyos, a darab alapvető mondanivalójához tartozó szövege.

Edgart Edmund igaztalanul rágalmozta meg; atyjának hű, becsületes fia volt. Ám becsülete — a rendé volt, amelyhez tartozott. Élvezte a kiváltságokat, amelyeknek részese volt, eszébe sem jutott a kiváltságok jogosságában kételkedni. A fennálló jogrend szerint élt, ahhoz alkalmazkodott.

Atyja haragja megfosztotta nevétől, rangjától. Pusztá életét csak örült csavargónak álcázva menthette meg. Kiesett eredeti, magas státusából, s egyszeriben a társadalmi ranglétra legeslegalsó fokán találta magát. A nincstelenség, a védtelenség, az állandó létbizonytalanság gyökeresen megváltoztatta látószögét: a szenvedés „kijózanította”, szétoszlatta önmagáról, rendjéről, az egész társadalmi rendszerről táplált illúzióit. Mikor Lear megkérdi tőle, mi volt, mielőtt jelenlegi nyomorába süllyedt volna, így jellemzi önmaga régi valóját: „Szerelmi inas, szívben és lélekben büszke, ki hajamat fodorítottam, kesztyűt viseltem kalapomon, szolgáltam úrnóm szíve kéjeinek, s vele a sötétség munkáját űztem. Annyi esküt mondtam, ahány szót, s megszegtem azokat az ég nyájas színe előtt. Kéjgondolatokon aludtam el, s azokat végrehajtani virradtam föl. Mélységesen szerettem a bort, mindenáron a kockát, s az asszonyok szerelmében túltettem a törökön. Szívem álnok, fülem könnyen hívő, s kezeimen vér volt. Disznó a renyhességben, róka a lopásban, farkas a torkosságban, kutya a vesztettségben, oroszán a ragadozásban.” (78.) Az egész shakespeare-i életműben egyedülállóan kemény ítélet ez, amely a feudális rendszer alkonyán az egész nemességet sújtja. Az a tény, hogy önmagáról állítja ezeket Edgar — ő, aki, tudjuk, tisztességes embernek számított, és az is volt, a nemesség törvényei szerint —, csak kidomborítja ítéletének általános érvényét. Nem egyéni fogyatékségek ostromoz, mikor a szibarita életvitelt, az erkölcsi gátlástalanságot, a kegyetlenséget, erőszakosságot, a parazitizmust említi fel. Ha az osztály tisztességes tagja ilyen, a züllött többség még inkább rászolgál mind e jelzőkre.

G. Wilson Knight szerint Edgar az, aki a *Lear király* filozófiáját megfogalmazza¹, s alighanem igaza van, némi megszorítással; Lear mellett, Lear után.

Figyeljünk kissé ismét a szövegre. Edgarral való együttléte elején, közvetlenül annak idézett mondatai után, Lear hallatlan éleslátással felismeri és megfogalmazza a lényegét. Rájön, hogy rendszerenkívüliségével — marginalitásával, mondanánk mai műszóval — Edgar megszerezte magának a lényeglátás privilégiumát. Többször „bölcse”-nek, „nemes bölcsész”-nek nevezi (80—81.), s nem gúnyosan; rájött, hogy Edgar az, aki társadalmáról, osztályáról a legmélyebb igazságot kimondta. És így szól hozzá: „Te maga a lény vagy. A föl nem szerelt ember nem több, mint ilyen szegény, meztelen villás állat, mint te vagy.” (78—79. Kiemelés tőlem. — R. E.) A „föl nem szerelt”, a státuszszimbólumait levetkezett ember „maga a lény”, akinek lényegi tulajdonságait immár társadalmi hovatartozása, kiváltságai nem kendőzik.

Edgar vezette rá a lényegbe világító felismerésre, amelynek Lear azonnal levonja végső konzekvenciáját. Maga is kitalált, státusát veszített ember lévén, elhatározza, hogy lefejtje magáról előző státusának külső jeleit. Ime az idézetek után következő szavai: „Félre ezen toldalékokkal. Jertek, gomboljatok ki. (Vetkezni kezd)” (79.). A zivatar alatt Lear levetkezik. Újabb szenvedésekre tárja fel testét az elemek dühöngése közben, de nem örült önkínzó szándékkal, hanem régi énjének következetes megtagadása céljából. Már nem király, nem nagyúr többé. Most számolt le kezdeti illúziójával („Mi csak a királyi címet tartjuk meg” — a címet hatalom nélkül); már nem akar szerepet játszani, ember akar lenni. A megkínzott, lemeztelenített ember *csupán ember* marad, írja Jan Kott.²

Az ember hamisítatlan nembéli lényegével való azonosulás a társadalom többségével, az elnyomottakkal, szenvedőkkel, kisemmizettekkel való azonosulás.

Ó, ti meztelenek,
Szegény nyomorfiak, bármerre vagytok,
Az irgalmatlan vész dühében élve,

*Mi védi meg födetlen fejetek
S a kiaszott testet szellős rongyotokban
Ily évszak ellen, mint ez? (76.)*

„Az irgalmatlan vész“, amelyben a „szegény nyomorfiak“ élnek: nem a múlt vihar, nem a természet vad kitérése, hanem az igazságtalan társadalmi rendszer állandó, megszokott, köznapi állapota

Méltán tartja A. Kettle a most idézett szövegrészt a darab kulcspontjának.¹³ Ha — mint fennebb mondtuk — Edgar fogalmazza meg a shakespeare-i életmű legsúlyosabb, legkifejezettebben elmarasztaló ítéletét a feudális társadalmi rendszer uralkodó osztályáról, maga Lear megy legmesszebbre az uralkodó osztály ellenpólusán elhelyezkedőkkel való azonosulásban.

De nem Lear egyedül, hanem társai és természetes szövetségesei a szenvedésben: a Bolond és a megvakított, földönfutóvá lett, szerencsétlen Gloster.

*Szerencse, a bolygó rima,
Szegényhez bé nem tér soha. (57.)*

— mondja a Bolond, s ítéletében a „nyomorfiak“ élettapasztalata fejeződik ki. A vakság és a szenvedés Glostert is éleslátóvá tette. Ő fogalmazza meg a társadalmi méltányosság legmesszebbmenő shakespeare-i követelményét:

*Csak mindig ilyen osztályt, istenek!
Hogy a dúsgazdagok és kéjtől zabáltak,
Kik rendelésid megvetik, s akik
Nem akarnak látni, mert nem érzenek,
Hadd érezzék rögtön hatalmat.
S így bőkezűleg szétmegy a fölösleg,
S jut és marad mindenkinek. (97.)*

A javak méltányos elosztása, a többség szenvedéséi iránt érzéketlen „dúsgazdagok és kéjtől zabáltak“ megbüntetése — íme az antifeudális mozgalmak leghaladóbb, a polgári állásponton messze túlmutató követelménye.

Négyen képviselik tehát a Lear királyban a haladás, a humanizmus ügyét. Mindegyik a maga módján, de sajátos kifejezésükben egymás igazát hangsúlyozva, támogatva és helyeselve szolgálják azt.

Társadalombírálatában Lear megy a legmesszebbre: „Láttál-e koldust, kit a gazdag kutyája megugatott? [...] S hogy a szegény pára elfutott a kutya elől? Ez a tekintély valódi képe. A kutyának is engedelmességek, ha hivatalban van.“ (113.) Gazdag és koldus: a társadalom legellentétebb pólusai; ez már nem a középkor, hanem az újkor, a kicsirázó tőkés viszonyok perspektívája. Az elidegenedés világában nem a valódi emberi értékek számítanak, hanem a hatalom, a hivatal: „A kutyának is engedelmességek, ha hivatalban van.“

Rongyokon

*Keresztüllátszik a kis vétek is,
Prémes bekecs s palást mindent befed.
Borítsd arannyal a bűnt, és a törvényt
Lándzsája rajta kártétlen török meg,
Göngyöld rongyokba, s a törpe szalmaszál
Keresztülzúrja. (Uo.)*

A pénz és a hatalom (a pénz is hatalom!) büntetlenséget biztosít a bűnnek, elfedi a bűn és az ártatlanság közötti különbséget. Igazságtalan, méltánytalan, embertelen ez a társadalmi rendszer. Ilyen messze Leart Edgar sem követi. Így reagál Lear nagy monológjára, amiből a fenti sorokat idéztük:

*Ó, mennyi mélység s mennyi képtelenség!
Az örületben ész! (113.)*

Edgar érti, érzi, hogy Lear szava, döbbenetes újszerűsége ellenére, böcs szó. Mélybe világitónak — és mégis képtelenségnek látja a Lear gondolatában rejlő következetes demokratizmust.

Edgar ugyanis, mindennek dacára, nem csapta be maga mögött a rendszer ajtaját, nem mondott le a reményről *ismét felvenni régi arcát s igazoltan visszanyerni jogát* (87.). Valóban visszatér, s lovagként: nemeknek vallja magát, a lovagi szabályok szerint párviadalra hívja ki, és lesújtja Edmundot. A végkifejlet után pedig, Alban szerint, Kenttel együtt Edgar feladata lesz fenntartani „a sebzett államot“ (142.). Visszatérése s a „sebzett állam“ *fenntartásának* gondolata azt is sugallja: lényegében semmi sem változik, a rendszer marad. Elmúlásának ideje még nem jött el, megdöntésére elégséges társadalmi erő még nem létezik.

Camus szerint a *Lear király* teljes egészében az örület jegyében zajlik: nem kevesebb, mint négy örült szerepel benne. Az egyik „hivatásos”; egy másik önakaratából válik örültté; a másik kettőt lelkük kinjai örjítik meg.⁴ Nem egészen így van, nézetünk szerint. A Bolond csak hivatásos, nem elmeállapota szerinti bolond; olykor zagyván fecseg tiszte szerint, máskor bölcsen, éleslátóan szól — szíve szerint. Edgar, mint láttuk, kényszerűségből játssza a bolondot, elméje józanságát, lelke egyensúlyát egy pillanatra sem veszíti el. Csak a két elkínzott öreg, Lear és Gloucester agyát borítja el — nem teljesen — a köd.

Hanem a kétségtelen, hogy az örületnek hatalmas szerepe van e tragédiában. A Bolondnak s Edgarnak — ez utóbbinak Szegény Tamás képében — a mimelt örület mintegy menlevelet ad: kimondhatják az igazságot. Lear fejlődésében — s valamelyest Gloucesterében is — furcsa kettősséget tapasztalunk: a szenvedés megbolygatja agyát, de mintegy ki is józanítja egyben, megszabadítja illúzióitól. A Bolond e kijózanodás programját mondja ki már az első felvonásban:

*Gazdagabb légy a látszathál.
Szólj kevesebet, mint mondhatnál.*

Higgy kevesebet, mint tanultál. (31.)

A módzeres kételkedés nagy, modern gondolatának a korai kikristályosodása ez. Lear — ha nem is rögtön — megfogadja a tanácsot. Hatalmas erőfeszítést tesz, hogy megkülönböztesse a lényegét a látszattól, hogy a lényeg ismeretével legyen gazdagabb: „...nem szeretnék megtévelyodni!” (41.); a későbbiekben azután érzi, fel fogja jelezni egyensúlyvesztését: „Elmém bódulni kezd” (72.), mondja a viharban. Ez után mondja ki legmélyebb, legjózanabb felismeréseit, amelyeket fennebb idéztünk, elemeztünk. S még egyet, amely azokkal egybehangzik:

*Születésünkkor sirunk, hogy a bolondok
E roppant színpadára feljövünk. (114.)*

A bolondok roppant színpada: a társadalmi rendszer, amelyben mindenkinek élnie kell, amely kifordítja az értékeket, eltorzítja az emberi kapcsolatokat, amely embertelen életvitelre kényszeríti tagjait. Színpad ez a világ, mert benne mindenki szerepet játszik, ki-ki nem természetes vágyai, hajlamai, képességei és tulajdonosságai, hanem státusa szerint cselekszik, él.

Csak az örült nem színlel ebben a világban. Kimondja a Bolond:

*Ki pénzért szolgál és veled
Csak színre egyesül,
Elhagy, midőn zápor közel,
A vészben egyedül.
Én várok, a bolond marad,
Míg a bölcs fut tova.
Futó bolonddá lesz a gaz,
Gazzá bolond soha. (57—58.)*

A pénzért szolgálók, színleg egyesülők, társat vészben elhagyók azok, kik az örült világhoz alkalmazkodtak. A Bolond nem alkalmazkodik; ő az, aki nem játszik színházat, valós magát mutatja mindig, s így gazzá nem lesz soha.

A „roppant színpad” shakespeare-i gondolatához tartozik a költő több művében felbukkanó „színház a színházban” motívum; megjelenik a *Lear királyban* is, ha nem is olyan súllyal, mint a *Hamletben* és egyebütt. Örületében Lear Bolondjából és Szegény Tamásból bíróságot szervez, s bevádolja lányait. De felcsigázott képzelete nem elég csapongó; nem tud vigaszt találni szimulált elítéltetésükben, úgy látja hát, hogy lányai megszöktek a tárgyalás elől. Az igazságszolgáltatás így elmarad, az örült játék visszakanyarodik a valósághoz. (84—85.)

Mondottuk, hogy a *Lear királyban* kifejezett életszemléletet a legtisztábban — Lear után — Edgar fogalmazza meg. Mélységesen tragikus életszemlélet ez:

*Ki a szerencse elhányt rongyaként
Legrosszabb állapotját érte el:
Az még remélhet, nincs mit félnie.
Siralmas változás csak boldogot sújt... (94.)*

Ő, Edgar, „legrosszabb állapotját érte el”, hiszen nem csupán rangját, de örült csavargóként identitását is elvesztette. Szegény Tamás képében bujdokol. Amikor találkozik megvakított, száműzött apjával. Apja szerencsétlensége az övé is, tetézi az övét:

*Ó, istenek! ne mondja senki, hogy
Legrosszabbul van: én most gonoszabbul
Vagyok, mint bármikor.*

*S jöhet gonosz is még. Nem leggonosz,
Míg azt mondhatjuk: ez volt leggonosz. (95.)*

Az igazságtalan, méltánytalan, embertelen társadalmi rendszerben az embertelenség tartalékai kimeríthetetlenek; az embert, míg él, mindig érhetik újabb csapások. A tragikus életszemlélet azonban az emberre támadó gonoszság tudatosítása mellett a szembeszállás, a küzdelem szükségességének a tudatosítását is magába zárja. Edgar ezt is tudja:

*... Embereknek
Kell túrni a jövőt, mint elmenést:
A fő dolog, hogy elszántak legyünk. (127.)*

A jövő és elmenés, a születés és a halál elkerülhetetlen; az elszántság, a szembeszegülés, a tett az ember embersége. A hamleti dilemmát is megfogalmazza Edgar:

*... ó, hogy minden órán
Inkább viseljük a haláli kint,
Mint meghaljunk egyszerre ... (135.)*

Miért viseljük a kint, ha egyszer képesek vagyunk önkezdünkkel — életünk árán — megszabadulni tőle? Választ is ad Edgar, az előbbiekkal egybehangzót:

*Világ, világ, világ! ha nem gyűlölnék
Ily rendkívüli változásidért
Kor alatt az élet nem görbedne meg. (94.)*

Az embertelenség elleni gyűlölet az, amely az életet elviselni készítené. S ez olyan gyűlölet, amely — Edgar szövege és cselekedetei egybehangzóan bizonyítják — tette, harcra készítené. A szenvedés értelméről szóló tragédiába a küzdelem értelmének a gondolatát is beleszötte a költő.

Még annyit tegyünk hozzá: nyomorúságában Gloster is öngyilkos kíván lenni; Edgar akadályozza meg. Gloster is az önként választott halál jótéteményéről beszél, siratja, hogy attól is megfosztatott. (110.) De másodsor nem próbálkozik. Nem kinjaiba — az örömben hal bele, mikor megtudja, hogy Edgar él, és Edmund ellen küzdeni indul. Csak Goneril lesz valóban öngyilkos, számára nem marad kiút.

A *Lear király* fináléja fájdalmasabb, mint a shakespeare-i életmű bármelyik más darabjéé. Sok más szerző nyomán Wilson Knight is felhívja erre a figyelmet⁵. Apa és lánya megrázó ellentéte és megható egymásratalálása után Lear életpályája — rövid nyugópont után — ismét, s a legmeredekebben lefelé hanyatlik. Mindketten fogságba esnek, s végül Cordeliát — Edmund utolsó áldozataként — meggyilkolják. Ezt az utolsó csapást, kedvenc leányának elvesztését — s éppen akkor, amikor kettejük viszonya végre valóban teljes emberi értékű lett — az agg nem bírja elviselni, ebbe hal bele.

Az angol színpadokon a *Lear királyt* több mint százötven évig (1681-től 1838-ig) Nahum Tate átdolgozásában játszották, olyan változatban, amelyben Cordelia nem hal meg, sőt: Edgarnak nyújtja kezét. (Nem érdektelen azt is megjegyeznünk, hogy ebben a változatban nem szerepel a Bolond.) Nem kétséges, hogy a happy end-es változat a közönség elvárásának tett engedmény: a jóság jutalmazandó, a jónak — megszemélyesítőiben — győzedelmeskednie kell. Nagyon helyesen állapítja meg Kéry László, hogy az eredeti Shakespeare-szöveg, amelyhez most már a világon mindenütt visszatértek, „könyörtelenül objektív, nincs tekintettel nézők, olvasók várakozására”⁶. A költő zsenialitása éppen abban nyilvánul meg, hogy mélyebbre lát, és ezért mást mond, mint amit a közönség elvár. Ha nem így volna, a legjobb esetben középszerű művet alkotott volna.

A költő objektivitása abban áll, hogy a cselekmény és a situáció belső logikáját vaskövetettséggel követi a legvégsőig. A cselekmény és a situáció belső logikája pedig a társadalmi rendszer működésének objektív, kerlelhetetlen logikája.

Miért kell tehát Cordeliának meghalnia?

Fogságba esésük után, nagyon bölcsen ezt mondja Cordelia:

Nem vagyunk

Az elsők, akik legjobb akarat

Mellett a legrosszabbat értük el. (128.)

Sem első, sem utolsó: általános szociológiai törvényszerűség felismerése ez. A társadalmi rendszerben, amelyben élünk, cselekedeteink eredménye nem csupán szándékunktól, akaratunktól függ, s nemcsak a szándék megvalósítására irányuló erőfeszítéseinktől, hanem — nagyon nagy mértékben — körülményeinktől is, a „mások“ cselekedeteitől, sok-sok ember szándékainak és erőfeszítéseinek bonyolult egymáshatásától, a rendszer egészének szerkezetétől és működésének törvényeitől. Cselekedeteinknek vannak közvetlen, de vannak közvetett — a társadalmi kölcsönhatások által közvetített — következményei is. Cselekedeteink közvetlen következményei viszonylag könnyen előreláthatók és követhetők; többé-kevésbé azok a közvetett, de közeli következmények is. A távolabbi, többretegű közvetítő közege keresztül érvényesülő következmények viszont nehezen előreláthatók, nehezen követhetők és — főként — nehezen uralhatók. Innen, hogy „legjobb akarat mellett“ gyakran „a legrosszabbat é[r]tj[ü]k el“.

Hibás kezdeti döntésével — Cordeliát magától eltaszítva, királyságát és magát gonosz lányai önkényére bízva — Lear az események megállíthatatlan sorát indította el. Cordelia halála nem erkölcsileg, hanem szociológiailag motivált. Nem azért kell meghalnia, hogy halála a már amúgy is súlyosan megpróbáltatott Lear büntetését őszintén megbánt bűnéért tetézze; erkölcsi érzékünk ezt a szörnyűséges büntetést a történet után nem kívánja. Sőt: úgy érezzük, Cordelia pusztulása — éppen akkor, mikor minden jóra fordulhatna — bűn és büntetés mérlegének nyelvével igazságtalan módon a büntetés oldalára húzza. Halála dramaturgiailag azért indokolt, mert a társadalmi lét oksági láncolatából kilépni, annak mozgásirányát megváltoztatni bűnbánattal, jobb belátásra téréssel nem lehet. Tetteinek következményei, távoli és legkevésbé sem kívánt következményei is, „könyörtelenül“ viselkedhetnek ránk.

S még valami. Cordelia, vitathatatlanul, legmélyebb, fenntartás nélküli rokonszenvűnként élvezi. De ne feledjük: Cordelia a francia sereggel háborút indított Britannia ellen. Tudjuk, jó ügyért: apja megmentéséért, gonosz és véres kezű nővérei, az ország zsarnok urai ellen lépett hadba. Hanem a háború vihara sohasem csak a gonoszakat sodorja el. Megvannak saját, uralhatatlan oksági láncolatai, s aki háborút indít, annak — óhatatlanul — minden következményéért vállalnia kell a felelősséget.

Cordelia halála után Lear számára már elviselhetetlen az élet. Am a szenvedés még egyszer tette készíteti: az aggastyán talál magában elég erőt, hogy megölje a katonát, aki Cordeliát felkötötte. Nem marad csak szenvedő alanya a maga elindította oksági láncolatnak, hozzájárul a végső leszámolóhoz, a humánusi erőinek győzelméhez. Ezután pusztul el; nincs miért tovább élnie.

*Nem barátja,
Ki e konok világnak kintpadán
Tovább is nyújtóztatja (141.)*

— mondja hű embere, Kent. „Konok“ ez a világ: a rendszer erősebb, mint az ember. A tragédia beteljesült: Lear és Cordelia meghalt, Gloster is; elpusztult — a másik oldalon — Cornwall, Regan, Edmund és Goneril; meg egy-egy szolga mindkét oldalon. A jó ügy védői megvédték emberségüket, ha belehaltak is; a jó ügy győzedelmeskedett. S e győzelem — bizalomra, reményre jogosít.

Ime a mű utolsó sorai:
*A legkorosb legtöbbet szenvedett.
Ifjabbak, akik itt vagyunk, nem érünk
Ily dolgot, s nem jut ily sokáig élnünk. (142.)*

Reményt, bizalmat sugallnak e sorok? Igen, kétségtelenül. De nem fenntartás nélküli, naiv reményt: ki sokáig él a „konok világban“ sok rosszat tapasztalhat.

JEGYZETEK

1. G. Wilson Knight: *Universul din Regele Lear*. In: *Studii shakespeareiene*. Buc., 1975. 66.
2. Jan Kott: *Shakespeare — contemporanul nostru*. Buc., 1969. 150.
3. Arnold Kettle: *A Hamlettől a Learig*. In: *Shakespeare a változó világban*. Bp., 1964. 113.
4. Albert Camus: *Le Mythe de Sisiphe*. Paris, 1942.
5. G. Wilson Knight: *I. m.* 89.
6. Kéry László: *Lear király*. In: *Shakespeare összes művei V.* Bp., 1961. 599.